

Drs. P. Veltman

Verbandscontrole als controlemiddel van de accountant

1 Inleiding en probleemstelling

De verbandscontrole wordt wel beschouwd als het paradepaardje van het arsenaal aan controlemiddelen dat de Nederlandse accountant ter beschikking staat. Of moeten wij spreken in de (voltooid) verleden tijd? In een kritische verhandeling over de plaats van de bestaansvaststellingen binnen het instrumentarium van de accountantscontrole heeft Wilschut het leerstuk van de verbandscontrole als controlemiddel van de accountant gekandideerd voor een plaats in een museum, zo lijkt het wel. De theorie van de accountantscontrole zal aan logische consistentie en duidelijkheid winnen en daarmee aan bruikbaarheid, als de conceptie van de omspannende verbandscontrole eruit wordt geschrappt, aldus Wilschut (*De Accountant*, jan. 1986).

Bestaanscontrole en verbandscontrole staan in nauwe relatie tot elkaar. Het doel van dit artikel is om de door Wilschut opgeworpen problematiek te belichten vanuit de invalshoek van de verbandscontrole. De behandeling hiervan valt uiteen in vier delen. In paragraaf 2 wordt een algemene beschouwing gegeven over de theoretische aspecten van de verbandscontrole. Hoe de conceptie van de verbandscontrole kan worden gebruikt door de accountant in de algemene controle, wordt uiteengezet in paragraaf 3. Praktische en theoretische problemen die zich hierbij voordoen vinden behandeling in de paragrafen 4 en 5. Het artikel wordt besloten met een paragraaf samenvatting en conclusies.

2 Theoretische achtergrond

Verbandscontrole is de controle waarbij gebruik wordt gemaakt van de bekende relatie tussen twee of meer mutatiereeksen en/of posities (zie Leerboek Accountantscontrole deel 1, pag. 203). Men kan onderscheid maken tussen materiële verbandscontrole en formele verbandscontrole. In het laatste geval is de controle gebaseerd op cijfers die langs andere weg uit hetzelfde grondmateriaal zijn ontstaan (Starreveld deel 1, pag. 172). Materiële controle richt zich op de materiële betekenis van een handeling en heeft aldus een sterk bedrijfseconomische oriëntering. Formele controle richt zich op de constatering of aan de voorschriften is voldaan, waaronder mede te verstaan

de rekenkundige juistheid en de cijfermatige overeenstemming (Leerboek, pag. 172).

De materiële verbandscontrole berust op een tweetal 'wetten', in de terminologie van Starreveld. (Het gebruik van de term 'wetten' doet wat zwaarwichtig en Limpergiaans aan. Wij zullen de terminologie niettemin voorlopig aanhouden.) Bedoelde wetten zijn de wet van de samenhang tussen toestand en gebeuren en de wet van het rationeel verband tussen opgeofferde en verkregen zaken (of het verband tussen prestatie en contraprestatie) (Starreveld, pag. 95).

Deze verbanden kunnen voor een eenvoudig handelsbedrijf met uitsluitend contante in- en verkopen in vier formules worden weergegeven:

Goederen (in hoeveelheden)	:	$BS(G) + BIJ(G) = ES(G) + AF(G);$
Kas (in geld)	:	$BS(K) + BIJ(K) = ES(K) + AF(K);$
Inkopen	:	$BIJ(G) \times IP = AF(K);$
Verkopen	:	$AF(G) \times VP = BIJ(K).$

Hierin is $BS(G)$ de beginstand goederen, BIJ is bijmutaties, AF is afmutaties, ES is eindstand, IP is inkoopprijs en VP is verkoopprijs.

De eerste twee formules geven de wet van de samenhang weer en de laatste twee de wet van het rationeel verband.

Wiskundig is sprake van een stelsel van vier vergelijkingen met tien onbekenden. Het stelsel is bovendien onafhankelijk, mits de inkoopprijs ongelijk is aan de verkoopprijs. Om het stelsel te kunnen oplossen is het nodig om het aantal onbekenden terug te brengen tot vier. Hiertoe kan de volgende weg worden bewandeld:

- De twee beginstanden worden ontleend aan de eindstanden van de vorige periode;
- De twee eindstanden worden bepaald door middel van inventarisatie;
- De twee prijzen worden ontleend aan markt- of contractprijzen.

Op deze wijze is het mogelijk om het stelsel vergelijkingen op te lossen zonder enige kennis van de mutatiereeksen. De balans kan worden opgemaakt en het perioderesultaat bepaald zonder dat gedurende de periode enige registratie van transacties heeft plaatsgevonden, mits gedurende de periode de prijzen ongewijzigd zijn gebleven (bij elke prijswijziging moet de balans worden opgemaakt).

In deze paragraaf is beschreven op welke manier de wetten of formules waarop de materiële verbandscontrole is gebaseerd, kunnen worden gebruikt om de omvang van een onbekende grootheid vast te stellen. De formele verbandscontrole, die gebaseerd is op parallele verwerking van dezelfde basisgegevens, is voor dit doel niet bruikbaar.

In de volgende paragrafen zullen wij nagaan hoe de formules van de materiële verbandscontrole kunnen worden gebruikt door de accountant in de algemene controle.

3 Verbandscontrole binnen het instrumentarium van de accountantscontrole

De accountantscontrole heeft niet tot doel om een stelsel van wiskundige vergelijkingen op te lossen, maar om een oordeel te verkrijgen omtrent de getrouwheid van een cijfermatige weergave van het bedrijfsgebeuren. Deze weergave heeft veelal de functie van een verantwoording.

Een dergelijke verantwoording kan men zich voor het eenvoudige handelsbedrijf uit de voorgaande paragraaf als volgt voorstellen (aangenomen dat er geen kapitaalstortingen of -onttrekkingen zijn geweest):

Activa	Voorraden	ES(G) x IP
	Liquide middelen	ES(K)
Passiva	Eigen vermogen	BS(G) x IP + BS(K) + Saldo Winst- en verliesrekening
Saldo winst- en verliesrekening		AF(G) x VP – AF(G) x IP

Het eigen vermogen dient gelijk te zijn aan de activa. Met behulp van de formules van de materiële verbandscontrole kan deze gelijkheid op eenvoudige wijze worden aangetoond.

In de gedachtengang van de voorgaande paragraaf zou de accountant het volgende controleprogramma kunnen toepassen ter controle van bovenstaande verantwoording:

- Materiële verbandscontrole: het vaststellen of voor bovenstaande verantwoording de formules van de voorgaande paragraaf opgaan. Omdat de materiële verbandscontrole het gehele traject van gegevensverwerking bestrijkt en bovendien betrekking heeft op alle bedrijfsprocessen, wordt gesproken van een omspannende controle (Starreveld, pag. 213);
- Controle van de beginstanden door aansluiting met de eindstanden van de vorige controleperiode;
- Controle van de eindstanden door middel van bestaanscontrole;
- Controle van de prijzen aan de hand van prijslijsten, markt- en contractprijzen.

In deze visie wordt het controle-object, de verantwoording ofwel de 'Istpositie', aan de hand van de volgende normen gecontroleerd:

- De wetten van de samenhang en het rationeel verband;
- Het feitelijk bestaan van de in de verantwoording opgenomen standgegevens;
- Door de directie goedgekeurde verkoopprijzen, objectieve marktprijzen, via offerteprocedures tot stand gekomen contractprijzen etc.

De ratio van deze controlebenadering is dat als de vier gecontroleerde standen en de twee gecontroleerde prijzen juist zijn, en de vier verbanden sluiten, de mutatiereksen, en daarmee de verantwoording als geheel, ook juist moeten zijn.

Een moeilijkheid doet zich voor als de verbanden niet sluiten. Met behulp

van verbandscontroles is het niet mogelijk de oorzaak of oorzaken van de afwijking vast te stellen (Leerboek, pag. 208). De oorzaak kan gelegen zijn in een van de volgende vier omstandigheden:

- De weergave van een of meer van de mutatiereeksen is niet juist. Deze omstandigheid is de meest waarschijnlijke, omdat de mutatiereeksen niet rechtstreeks zijn gecontroleerd. Aanvullend detailonderzoek zal dan nodig zijn.
- De weergave van een of meer van de standen is niet juist. De standen zijn echter rechtstreeks door middel van bestaanscontrole gecontroleerd. (In de terminologie van Wilschut zouden wij overigens moeten zeggen dat de standen met behulp van controlemiddelen als inventarisatie (bij wijze van techniek) op bestaan – als controledoel – zijn gecontroleerd (*De Accountant*, okt. 1985).)

Geen enkel controlemiddel is evenwel volmaakt. En met name als het gaat om vraagstukken van volledigheid schieten de meeste controlemiddelen te kort. Eigenlijk is na controle van de interne organisatie (waarover later meer), de verbandscontrole het best geëquipeerd om volledigheidproblemen aan te pakken. Maar de verbandscontrole is hier gepresenteerd als controlemiddel om aan de hand van gecontroleerde standen de juistheid (en volledigheid) van mutatiereeksen te controleren. Zij kan dan niet tevens worden gebruikt om de volledigheid van de standen te controleren. Op deze problematiek komen wij in een volgende paragraaf terug.

- De weergave van een of meer van de prijzen is niet juist. Ook voor de prijzen geldt dat zij rechtstreeks zijn gecontroleerd. Met de prijzen is echter iets bijzonders aan de hand. De weergegeven prijzen kunnen worden getoetst enerzijds aan de werkelijk gefactureerde en betaalde (in- en verkoop-) prijzen en anderzijds aan economisch rationeel gedachte prijzen, zoals objectieve marktprijzen. Een (grote) afwijking tussen de economische rationele prijzen en de gefactureerde prijzen kan een aanwijzing zijn dat de laatste niet de werkelijkheid weerspiegelen (door bijvoorbeeld retourcommissies). Het is evenwel ook mogelijk dat de gecontroleerde huishouding onverstandig, of juist bijzonder slim, heeft ingekocht en verkocht. In ieder geval zal de controlerend accountant niet kunnen volstaan met het toetsen van de weergegeven prijzen aan de gefactureerde prijzen, maar zal hij ook de economische realiteit in zijn oordeelsvorming moeten betrekken.

Als de weergave van de prijzen overeenstemt met de werkelijk gefactureerde en betaalde prijzen kan een niet sluitend verband niet worden verklaard door een onjuiste weergave van de prijzen. Een afwijking in het verband kan zijn veroorzaakt doordat de weergegeven prijzen niet in overeenstemming zijn met de gefactureerde en/of betaalde prijzen. Een afwijking tussen gefactureerde prijs en betaalde prijs kan worden ontdekt door toetsing aan marktprijzen.

- Het niet sluiten van de verbanden kan tenslotte zijn veroorzaakt door het niet gelden van de formules van de verbandscontrole zelf. We zullen voor elk van de twee wetten waarop de verbandscontrole is gebaseerd, nagaan of, en zo ja hoe, zij de oorzaak kunnen zijn van een afwijking.
 - De wet van de samenhang tussen toestand en gebeuren. Deze wet geeft

weer dat een eindtoestand de resultante is van een begintoestand en de gebeurtenissen die daarop sindsdien van invloed zijn geweest. Goed beschouwd is deze wet een tautologie, een empirisch onweerlegbare uitspraak. Deze wet drukt dan ook een verband uit dat altijd moet sluiten. (De wet berust in feite op hetzelfde principe als het dubbel boekhouden.) Een afwijking impliceert dat het bedrijfsgebeuren niet correct is weergegeven, door onjuiste of onvolledige presentatie van een of meer standen en/of mutatiereeksen. Deze omstandigheden zijn hiervoor behandeld.

- De wet van het rationeel verband tussen opgeofferde en verkregen zaken. Deze wet geeft het verband weer tussen verschillende fasen van een toestandsgrootheid (Starreveld, pag. 98). Deze wat kryptisch aandoende omschrijving kan het best aan de hand van voorbeelden worden toegelicht:

suiker (suikerbieten na productie) = suikerbieten x suikergehalte;

verkoppen (goederen na verkoop) = goederen x verkoopprijs.

Het faseverschil berust op een technische omzetting of op een economische omzetting. Het verband tussen de verschillende fasen wordt weergegeven door een factor, een technische omzettingfactor of een economische prijs. Rationele factoren, dat wil zeggen factoren die technisch en economisch het best haalbare representeren, gelden als norm.

Wat het gevolg kan zijn van het hanteren van een onjuiste prijs is hierboven reeds behandeld. Als wel de juiste prijs is gehanteerd dan moet het verband dat tot uitdrukking wordt gebracht in deze wet, sluiten en geldt voor afwijkingen hetzelfde als voor de wet van de samenhang.

Ook als de verbanden wel sluiten kan de vraag worden gesteld of er voldoende zekerheid bestaat dat de verantwoording getrouw is, en met name of er voldoende zekerheid is dat alle transacties hun neerslag hebben gevonden in de verantwoording. Het is denkbaar dat de verbanden sluiten, maar op een te laag niveau. Starreveld gebruikt in dit verband het beeld van een ui: de vorm blijft intact, ook als een gehele schil wordt verwijderd (Starreveld, pag. 217).

De volledigheid van het 'chiffre d'affaires' kan dus niet met behulp van verbandscontroles worden vastgesteld. Als regel zal de interne organisatie moeten waarborgen dat alle transacties in de verantwoording worden verwerkt. De gecontroleerde huishouding dient hiertoe een zekere 'kritische' omvang te hebben, die onder meer afhankelijk is van de typologie. De accountant moet de opzet van de interne organisatie beoordelen en de werking ervan controleren (of inspecteren). Transacties die desondanks buiten de verantwoording blijven, vallen, voor wat de accountant betreft, onder het axiomatische voorbehoud.

Verbandscontrole kan als totaalcontrole of als detailcontrole worden toegepast. Het controleprogramma dat in deze paragraaf werd behandeld maakt gebruik van omspannende totaalverbanden. In de praktijk stuit deze

aanpak al gauw op problemen. Hierop wordt in de volgende paragraaf nader ingegaan.

4 Praktische beperkingen

Het verkrijgen van sluitende verbanden blijkt in de dagelijkse controlepraktijk vaak een moeizaam proces te zijn. Aan de administratie moeten hoge eisen worden gesteld. Starreveld noemt als voorwaarden voor het verkrijgen van een sluitende controle (pag. 214, 215):

- De administratie moet de controle mogelijk maken. Dit houdt met name in dat er geen gemengde rekeningen mogen voorkomen en dat er een gedetailleerde voorraadadministratie is.
- Er mogen geen verstoringen optreden als indroog- of stuifverlies. Dit zouden wij willen afzwakken tot: er moeten normen zijn voor dergelijke verstoringen.
- Het moet te allen tijde mogelijk zijn om een norm op te stellen voor het verband tussen opgeofferde en verkregen zaken. Voor veel opgeofferde zaken is een dergelijke norm slechts op arbitraire wijze vast te stellen en moet normering geschieden via budgettering.
- Er moeten voldoende waarborgen zijn dat alle transacties worden verantwoord.

Aan de administratie zijn nog wel meer eisen te stellen wil omspannende totaalcontrole mogelijk zijn. Deze zijn van meer prozaïsche aard en wij noemen er slechts enkele:

- Er moet scheiding zijn tussen handelscrediteuren en kostencrediteuren (idem handels- en overige debiteuren).
- Retouren en correcties moeten negatief worden geboekt. Bijvoorbeeld een verkoopretour moet negatief worden gecrediteerd op de goederenrekening (in plaats van gedebiteerd), teneinde het verband met de crediteuren te handhaven.
- De administratie moet brutowinst en verleende kortingen apart zichtbaar maken.
- Via de geldbeweging loopt allerlei soort transacties. Splitsing per transactiesoort moet mogelijk zijn.

Men zou verwachten dat de toegenomen penetratie van de computer de mogelijkheden van verbandscontrole, die het noodzakelijk maakt dat een veelheid van gegevens wordt vastgehouden en bewerkt, in de hand zou hebben gewerkt. Deze verwachting is ook uitgesproken in NIVRA 13 (pag. 20). Toch blijkt in de praktijk al gauw dat omspannende verbandscontrole als totaalcontrole te bewerkelijk is.

In de praktijk wordt daarom veelal een controlebenadering gevolgd waarbij niet zozeer wordt gestreefd naar het controleren van omspannende verbanden, die het gehele gegevenstraject en alle bedrijfsprocessen bestrijken, maar naar het controleren van verbanden die een logisch samenhangend onderdeel van het bedrijfsproces beschrijven. In concreto houdt dit in:

- De formule van de wet van de samenhang tussen toestand en gebeuren wordt slechts voor enkele balansposten toegepast, zoals eigen vermogen

en leningen lange termijn, maar niet voor posten als voorraden, debiteuren, crediteuren en liquide middelen (nota bene de kern van de geld- en goederenbeweging).

- De formule van de wet van het rationeel verband tussen opgeofferde en verkregen zaken wordt stap voor stap door het gehele bedrijfsproces gevolgd, zo mogelijk in totalen, anders in detail.
- Opbrengsten en passiva worden negatief gecontroleerd en kosten en activa positief. Hiermee wordt bereikt dat het eigen vermogen zowel op juistheid als op volledigheid wordt gecontroleerd: bezien vanuit de balans op juistheid (minimale activa en maximale passiva) en bezien vanuit de resultatenrekening op volledigheid (maximale opbrengsten en minimale kosten).

Een controleprogramma gebaseerd op bovenstaande benadering zou er voor een handelsbedrijf als volgt uit kunnen zien:

- Stel voor de hiervoor in aanmerking komende balansposten vast dat de wet van de samenhang geldt. Criterium hierbij is de tolerantie: voor posten met een zeer geringe tolerantie moet de wet van de samenhang worden gecontroleerd: het eigen vermogen moet sluiten.
- Stel vast dat elke inkooptransactie wordt verantwoord. Als regel zal dit neerkomen op een beoordeling van de interne organisatie.
- Stel vast dat voor elke inkooptransactie de wet van het rationeel verband tussen opgeofferde en verkregen zaken geldt. We veronderstellen een situatie waarin sprake is van een zeer groot aantal transacties, met voor elke transactie een verschillende prijs, zodat verbandscontrole in totalen niet mogelijk is. Controlemiddelen die hier moeten worden toegepast zijn controle van de interne organisatie, cijferbeoordeling en detailwaarnemingen (verbandcontrole op detailniveau).
- Stel vast dat voor elke verkooptransactie de wet van het rationeel verband geldt, op dezelfde wijze als voor inkooptransacties.
- Stel vast dat de beginstanden sluiten met de eindstanden van de vorige periode, en dat de eindstanden van de activa juist zijn verantwoord en de eindstanden van de passiva volledig.
- Stel de juistheid en de terechtheid van de kosten vast.

De effectiviteit van dit programma kan worden toegelicht aan de hand van twee casusposities: (1) de verkopen zijn te hoog voorgesteld en (2) de verkopen zijn te laag voorgesteld:

- (1) De verkopen zijn te hoog voorgesteld. Dit moet, in de systematiek van het dubbel boekhouden, samengaan met een of meer van de volgende fouten in de goederenbeweging:
- De beginvoorraad is te hoog voorgesteld. Deze is echter op juistheid gecontroleerd tijdens de vorige periode.
 - De inkopen zijn te hoog voorgesteld. Bij de negatieve controle komt men hier normaliter niet achter, het controleprogramma is er althans niet op ingericht. Zijn de inkopen te hoog voorgesteld – te veel bijmutaties voorraad – dan moet een debetpost (kosten of activa) te laag zijn voorgesteld, of een creditpost te hoog. Ook op het (rechtstreeks) signaleren van deze fouten is het controleprogramma niet ingericht.

- De eindvoorraad is te laag voorgesteld. Ook dit zal normaliter niet rechtstreeks worden ontdekt, daar het controleprogramma erop is gericht om de juistheid van de eindvoorraad vast te stellen.

Kan dit controleprogramma dan geen onjuiste (in de zin van te hoge) voorstelling van de verkopen aan het licht brengen? Toch wel, want een te hoge omzetverantwoording heeft, eveneens als gevolg van de systematiek van het dubbel boekhouden, noodzakelijkerwijs ook andere fouten tot gevolg. Een te hoge voorstelling van de omzet moet samengaan met een te hoge voorstelling van debiteuren, of een andere debetpost, die echter positief worden gecontroleerd, of een te lage voorstelling van een creditpost, hetgeen door de negatieve controle moet worden gedetecteerd.

Een probleem vormt echter de situatie dat de fictieve boekingen via dezelfde tegenrekening lopen of worden geleid, bijvoorbeeld:

voorraad a/ kas
 kostprijs verkopen a/ voorraad
 kas a/ omzet

of zelfs:

voorraad a/ omzet
 kostprijs verkopen a/ voorraad

Om de consequenties hiervan te kunnen overzien is het noodzakelijk dat wij ons nog verder in de casuïstiek verdiepen. We onderscheiden drie situaties:

- De inkoopprijs is lager dan de verkoopprijs: behalve de omzet wordt tevens de brutowinst te hoog voorgesteld. Dit kan alleen worden bereikt door een onjuiste voorstelling van de bewuste tegenrekening, in casu een te hoge voorstelling van kas of voorraad, hetgeen met het controleprogramma moet worden gesignaleerd. (Het alternatief is een te lage voorstelling van een creditpost, wat eveneens niet onopgemerkt blijft).
- De inkoopprijs is gelijk aan de verkoopprijs. In deze wat uitzonderlijke situatie, waarvan slechts tijdelijk sprake zal kunnen zijn, zal een te hoge voorstelling van de verkopen niet worden ontdekt. Onder deze omstandigheden kan een te hoge voorstelling van de verkopen worden ontdekt door positieve controle van de inkoop (mits althans de kostprijsboeking op zichzelf correct is geweest).
- De inkoopprijs is hoger dan de verkoopprijs. Ook deze situatie zal zich slechts tijdelijk voor kunnen doen. Nu is de omzet te hoog voorgesteld en de brutowinst te laag. Dit zal met behulp van het controleprogramma evenmin worden gesignaleerd. Te hoge verkopen kunnen weer door positieve controle van de inkoop aan het licht worden gebracht.

De conclusie is dat een te hoge omzetverantwoording alleen in de ‘normale’ situatie dat er sprake is van een gunstige marge tussen in- en verkoopprijs, met het controleprogramma zal worden gedetecteerd. Uitzonderlijke situa-

ties moeten met op maat gesneden controleprogramma's worden aangepakt.

(2) De verkopen zijn te laag voorgesteld. Dit uitgangspunt zal de (Nederlandse) accountant wat vertrouwder in de oren klinken. Een te lage voorstelling impliceert een of meer van de volgende fouten:

- De beginvoorraad is te laag voorgesteld. Dit zou kunnen, want de beginvoorraad is gecontroleerd aan de hand van de eindvoorraad van de vorige periode, en deze is op juistheid gecontroleerd.
- De inkoop zijn te laag voorgesteld. Het controleprogramma voorziet er echter in dat deze op volledigheid worden gecontroleerd.
- De omzetboeking is gecrediteerd op bijvoorbeeld crediteuren in plaats van op verkopen. De overige met de omzet samenhangende boekingen zijn wel correct:

voorraad a/ crediteuren
kostprijs verkopen a/ voorraad
debiteuren a/ crediteuren

De crediteuren zijn onjuist (overvolledig) voorgesteld, hetgeen met het controleprogramma niet zal worden gesignaleerd. Deze fout moet worden ontdekt bij de positieve controle van de kosten: bij elke kostprijsboeking hoort een omzetboeking. De controle kan in totalen worden uitgevoerd als uit de verkoopstatistiek de gefactureerde kostprijs blijkt. Deze kan dan worden aangesloten met de geboekte kostprijs.

- De eindvoorraad is te hoog voorgesteld. Dit wordt ondervangen door de positieve controle.

Alleen een te lage voorstelling van de beginvoorraad kan dus de oorzaak zijn van een te lage voorstelling van de verkopen. Een te lage voorstelling van de beginvoorraad betekent dat de eindvoorraad van de vorige periode eveneens te laag is voorgesteld. Dit kan alleen als de inkoop in die periode te laag zijn voorgesteld (maar deze worden op volledigheid gecontroleerd), of de verkopen te hoog zijn voorgesteld (maar deze worden indirect op juistheid gecontroleerd, zonder dat hierbij wordt gesteund op de volledigheid van de eindvoorraad), of de beginvoorraad te laag is voorgesteld. Maar de beginvoorraad van deze periode is weer de eindvoorraad van de periode die daaraan vooraf ging ... etc., etc.

Een te lage voorstelling van de voorraad kan jaren lang worden meegesleept (als een stille reserve), om dan in enig jaar onopgemerkt te worden gerealiseerd. Aan het controleprogramma ligt dus stilzwijgend de premisse ten grondslag dat de beginvoorraad in enige voorafgaande periode op volledigheid is gecontroleerd. Om de volledigheid van de beginvoorraad te controleren moeten we terug naar een soort Robinson Crusoe-situatie, waarin de beginvoorraad nihil is, niets meer en niets minder.

In deze paragraaf hebben we enige praktische beperkingen van omspannende materiële verbandscontroles in totalen de revue laten passeren. De effectiviteit van het controleprogramma dat werd ontwikkeld om tegemoet te

komen aan deze beperkingen, werd voor een tweetal casusposities nagegaan. In de volgende paragraaf komen wij terug op de theoretische achtergronden.

5 Theoretische bedenkingen

De doelstelling van verbandscontrole kan van tweeërlei aard zijn (verg. Leerboek, pag. 203 e.v.):

- Het indirect controleren van een grootheid aan de hand van een bekende relatie met andere grootheden. De controlerichting kan zowel positief als negatief zijn, maar is meestal negatief (volledigheidscontrole van de onbekende grootheid). Het controleprogramma dat behandeld werd in de voorgaande paragraaf is op deze benadering gebaseerd.
- Het controleren van de consistentie tussen elementen van een gegevensverzameling. (In deze zin ook NIVRA 13, pag. 47 en 48: uit het constateren van cijfermatige verbanden volgt een conclusie omtrent de aanvaardbaarheid van de verantwoording als geheel.) In deze filosofie past het controleprogramma dat in paragraaf 3 werd ontwikkeld.

Wilschut heeft in zijn artikel in *De Accountant* (jan. 1986) de klassieke Nederlandse controlebenadering aan een kritisch onderzoek onderworpen, waarbij behalve de traditionele functie van de bestaansvaststelling, het leerstuk van de verbandscontrole het moest ontgelden. Zijn kritiek richt zich tegen de verbandscontrole als omspannende totaalcontrole en tegen de daarmee samenhangende conceptie van dynamisering van de controle. Het aspect van dynamisering zullen wij verder buiten beschouwing laten, daar dit niet direct van belang is voor het betoog en ook Wilschut in zijn conclusie generaliseert.

Wilschuts kritiek houdt in hoofdlijnen in:

- (1) Niet bestaansvaststellingen zijn norm voor de administratie, zoals het uitgangspunt was van de controleprogramma's van de voorafgaande paragrafen, maar andersom. Wilschut maakt onderscheid tussen twee soorten verschuivingen die zich voor kunnen doen in de weergave van vermogensbestanddelen:
 - Reële verschuivingen: verschuivingen tussen vermogensbestanddelen met het doel om tekorten te dekken (bijvoorbeeld 'slepen');
 - Administratieve verschuivingen: verschuivingen binnen de weergave.

De eerste soort verschuivingen moet aan het licht worden gebracht door normen en Soll-posities, waarbij de administratie een belangrijke rol speelt: 'het moet via de voorraadadministratie bekend zijn hoeveel van wat de magazijnmeester in voorraad moet hebben'.

Ook met betrekking tot de tweede vorm van verschuivingen mist het wapen van de bestaansvaststelling doel. De administratie moet getrouw de basisgegevens weergeven. De getrouwheid van de basisgegevens wordt gewaarborgd door de interne organisatie en de maatregelen van interne controle, waarvan de op ongezette tijden plaatsvindende bestaansvaststellingen een belangrijk deel uitmaken.

- (2) De volledigheid van de verkopen kan niet door de positieve controle van de inkoop worden gegarandeerd en evenmin door de negatieve controle van de schulden.
- (3) Accountantscontrole is geen garantie voor het feitelijk bestaan in omvang en samenstelling van voorraden en andere vermogensbestanddelen.
De accountantscontrole is weergavegericht en niet zaakgericht.
- (4) Het is niet mogelijk om door middel van balanscontrole de minimumpositie te controleren. De volledigheid van de schulden kan alleen door de interne organisatie worden gewaarborgd.

Om met het makkelijkste te beginnen, de in punt twee vervatte kritiek raakt het controleprogramma uit de voorgaande paragraaf niet. Voor de controle op de volledigheid van de verkopen wordt niet gesteund op juistheidscontrole van de inkoop (deze worden op volledigheid gecontroleerd) en evenmin op volledigheidscntrole van de schulden. Wel geldt met betrekking tot de (volledigheid) van de beginstand eenzelfde redenering als Wilschut geeft met betrekking tot de volledigheid van de schulden: er is sprake van overlopende controleconclusies, om het zo maar eens te zeggen.

Dat volledigheidproblemen door de interne organisatie moeten worden opgelost, zoals de teneur is van het vierde kritiekpunt, is in zijn algemeenheid juist. Toch zijn er situaties denkbaar dat de volledigheid van de (handels-) schulden rechtstreeks door de accountant kan worden gecontroleerd, en zelfs dat een eenmanszaak een goedkeurende accountantsverklaring verkrijgt.

Het is dan ook niet zozeer een principiële vraag als wel een kwestie van techniek (eigen actie of interne organisatie). Door positieve controle van de activa en negatieve controle van de passiva kan wel degelijk de minimumpositie worden gecontroleerd, mits het mogelijk is om bedoelde controles uit te voeren (met welke controletechniek dan ook).

In het eerste punt van kritiek wordt de gedachte verwoord dat de administratie norm is voor het bestaan van vermogensbestanddelen, en dat in functiescheiding tot stand gekomen primaire aantekeningen omtrent het werkelijk bedrijfsgebeuren norm zijn voor de administratie. Bestaanscontroles hebben tot doel om de goede werking van de interne organisatie te inspecteren.

Misschien hebben wij de gedachtengang van Wilschut niet correct weergegeven, maar het komt ons voor dat hier sprake is van een cirkelredenering. In het betoog van Wilschut maken de bestaansvaststellingen onderdeel uit van de normen en Soll-posities die tot doel hebben de betrouwbaarheid van de basisgegevens te garanderen. De administratie, die is opgebouwd uit deze basisgegevens, wordt vervolgens gebruikt als norm bij de bestaansvaststellingen. Ook afgezien van deze cirkelredenering is het betoog van Wilschut vatbaar voor kritiek. Het werkelijk bedrijfsgebeuren resulteert enerzijds in aantekeningen hierover en anderzijds in werkelijk bestaande vermogensbestanddelen. Het is niet zonder meer duidelijk waarom de eerste meer normgevend zijn met betrekking tot de administratie dan de tweede. In de

praktijk wordt vaak op balansdatum voorraad opgenomen met als doel de omvang van ongeregistreeerde 'transacties', zoals diefstal, vast te stellen. Weliswaar worden hierbij ook wel andere normen gehanteerd (voor een warenhuis is x% van de omzet norm(-aal)), maar uiteindelijk wordt de administratie aangepast aan de werkelijkheid.

Dit brengt ons op het derde kritiekpunt van Wilschut, dat de accountantscontrole geen garantie biedt voor het werkelijk bestaan van vermogensbestanddelen. Zo gesteld, en met de nadruk op 'garantie', is deze opvatting niet aanvechtbaar. Een al te stringente uitleg van deze stelling zou ons echter kunnen voeren tot de Amerikaanse beroepsopvattingen zoals die tot een halve eeuw geleden bestonden, namelijk dat de accountant in geen enkel opzicht verantwoordelijk is voor het bestaan van vermogensbestanddelen. Aan deze opvattingen kwam een eind als gevolg van de McKesson en Robbins rechtzaak in 1938 (zie Arens en Loebbecke, pag. 438 en 645).

Met de woorden van Wilschut dient de jaarrekening de vermogensbestanddelen weer te geven zoals die voortvloeien uit het bedrijfsgebeuren. De accountantscontrole is gericht op de weergave van het bedrijfsgebeuren (de jaarrekening derhalve) en de daaruit voortvloeiende vermogenspositie en resultaten. De accountantscontrole is niet gericht op het transformatieproces en de daarmee samenhangende vermogensbestanddelen als zodanig. Accountantscontrole is weergavegericht en niet zaakgericht.

Met deze uitleg kunnen wij ons niet verenigen. Zoals hiervoor uiteengezet resulteert het bedrijfsgebeuren niet alleen in een weergave daarvan, maar ook in werkelijk bestaande vermogensbestanddelen. Een getrouwe weergave van het bedrijfsgebeuren impliceert een getrouwe weergave van deze vermogensbestanddelen als zodanig.

6 Samenvatting en conclusies

In deze paragraaf geven wij onze conclusies puntsgewijs weer.

(1) In de natuurwetenschappen wordt onder een wet verstaan de verbale weergave van een regelmatigheid die men in de (natuur-) verschijnselen heeft opgemerkt. In de sociale wetenschappen spreekt men liever van een wetmatigheid. De wetten waarop de materiële verbandscontrole is gebaseerd, zijn noch wetten in natuurwetenschappelijke zin, noch wetmatigheden in sociaalwetenschappelijke zin.

Het zijn wiskundige formules waarmee het bedrijfsproces kan worden beschreven, net zoals de formule $y = ax + b$ kan worden gebruikt om een rechte lijn te beschrijven.

(2) Het onderscheid tussen materiële en formele verbandscontrole is dan ook minder principieel dan het lijkt. Beide berusten in feite op een tautologie (een bewering die altijd waar is, of hier: verbanden die altijd moeten sluiten).

(3) Doordat de 'wetten' van de materiële verbandscontrole op een tautologie berusten geven zij een 'keiharde' norm weer. De wet van het verband tussen

prestatie en contraprestatie bevat echter een zwakke schakel: de prijs of de technische omzettingscoëfficiënt. Deze schakel vormt op zichzelf een norm, en wel veelal een zachte. De wet van het verband tussen prestatie en contraprestatie is maar zo sterk als haar zwakste schakel.

(4) De formule van de wet van de samenhang tussen toestand en gebeuren is geheel geïncorporeerd in de systematiek van het dubbel boekhouden. De formule van de wet van het verband tussen opgeofferde en verkregen zaken is minder eenvoudig in de boekhouding tot uitdrukking te brengen. Het gebruik van vaste verrekenprijzen en standaard kostprijzen is te beschouwen als een poging om het verband expliciet weer te geven. Het verband raakt uit het zicht als gemengde grootboekrekeningen worden gebruikt.

(5) De formules van de materiële verbandscontrole kunnen worden gebruikt om uit bekende gegevens onbekende grootheden af te leiden. Binnen de accountantscontrole kunnen zij worden gebruikt op tweeërlei wijze:

- Het indirect controleren van een gegeven vanuit rechtstreeks gecontroleerde gegevens. Dit geschiedt meestal bij wijze van volledigheidscntrole;
- Het toetsen van de consistentie tussen een aantal gegevens.

(6) Als de verbandscontrole wordt gebruikt om uit rechtstreeks gecontroleerde gegevens andere gegevens op indirecte wijze te controleren, dient er zekerheid te bestaan omtrent de juistheid en de volledigheid van de rechtstreeks gecontroleerde gegevens. Voor de volledigheid zal de accountant zich in de meeste gevallen moeten verlaten op de interne organisatie en de maatregelen van de interne controle.

Het is echter niet nodig dat de interne organisatie de volledigheid van alle gegevens garandeert. In een handelsbedrijf bijvoorbeeld volgt uit de volledigheid van de inkopen en de volledigheid van de beginvoorraad (en de juistheid van de eindvoorraad) de volledigheid van de verkopen.

(7) De verbandscontrole als middel om de consistentie tussen gegevens te toetsen is in NIVRA 13 geïntroduceerd voor situaties dat er sprake is van een perfecte interne organisatie. De controle is gericht op het cijfermateriaal, maar is niet verificatief. Het is een controlemiddel met een toetsingskarakter, hetgeen inhoudt dat slechts gebruik wordt gemaakt van gegevens die binnen de computer (of in het algemeen: de administratie, gezien als weergave van het bedrijfsgebeuren – PV) beschikbaar zijn, en niet van elementen buiten de computer (of de administratie), zoals bewijsstukken en vermogensbestanddelen als zodanig.

In deze benadering wordt het formele karakter van de materiële verbandscontrole benadrukt.

(8) Omspannende verbandscontrole als totaalcontrole is in de praktijk veelal niet mogelijk. De controlebenadering die in de dagelijkse Nederlandse praktijk wordt gevolgd, is geënt op deze realiteit. De Nederlandse controlebenadering vertoont overeenkomsten met de Amerikaanse 'Transaction Cycle Approach' (zie bijvoorbeeld Arens en Loebbecke, pag. 141 e.v.).

(Anders overigens Steeman in 'Hoor en Wederhoor', pag. 64. Hij beschouwt het leggen van verbanden op totaalniveau als het meest kenmerkende van het Nederlandse model. Dit mag waar zijn, maar de modelsituatie is in de praktijk slechts zelden van toepassing.)

(9) De Nederlandse controlebenadering is gebaseerd op de veronderstelling dat de beginstanden van de activa volledig zijn weergegeven. Deze veronderstelling is theoretisch niet gerechtvaardigd.

(10) De administratie, dan wel het daaruit voortvloeiende verslag, vormt de Ist-positie voor de controlerend accountant. Aan welke norm (Soll-positie) de administratie gecontroleerd dient te worden vormt het centrale vraagstuk van de leer van de accountantscontrole.

(11) De huidige opvattingen binnen het beroep tenderen in de richting dat de interne organisatie bepalend is voor de kwaliteit van de verslaglegging. Uit de interne organisatie zijn de basisgegevens afkomstig die de grondslag vormen voor de administratie en de verslaglegging.

De accountant toetst de opzet van de interne organisatie aan exogeen bepaalde normen (dat wil zeggen normen die buiten de gecontroleerde huishouding tot stand zijn gekomen, zoals normen ontleend aan de leer van de administratieve organisatie), en toetst de werking aan de opzet met behulp van controlemiddelen, zoals verbandscontrole en bestaanscontrole.

(12) De administratie doet verslag van het bedrijfsgebeuren. Het bedrijfsgebeuren mondt uit in basisgegevens (waarop de administratie is gebaseerd) en in werkelijk bestaande vermogensbestanddelen.

Verbandscontrole kan als 'dual purpose test' worden gebruikt om (1) de innerlijke consistentie van de basisgegevens en van de administratie te controleren en daarvan afgeleid om (2) een oordeel te verkrijgen omtrent de werking van de interne organisatie. Zo ook kunnen bestaanscontroles worden gebruikt om op de eerste plaats de juistheid van basisgegevens en administratie te controleren en om op de tweede plaats de werking van de interne organisatie te inspecteren.

Literatuur

A.A. Arens, J.K. Loebbecke, *Auditing: an integrated approach*, Prentice-Hall, New Jersey, 1984.

Chr. van den Bol, et al. (red.), A.B. Frielink, H.J. de Heer (eindred.), *Leerboek accountantscontrole, deel 1: Algemene grondslagen*, Stenfert Kroese, Leiden 1985.

NIVRA geschrift nummer 13, *Automatisering en controle, deel III*, Kluwer, Deventer, 1980.

R.W. Starreveld, E.J. Joëls, H.B. de Mare, *Bestuurlijke informatieverzorging, deel 1*, Samson, Alphen aan den Rijn, 1985.

D. Steeman. Enige beschouwingen over de aanpak van accountantscontrole, in: *Hoor en Wederhoor*, Vakgroep Bedrijfsinformatica en Accountancy van de Faculteit der Economische Wetenschappen van de Universiteit van Amsterdam, Amsterdam, 1984.

K.P.G. Wilschut. Een raamwerk voor het instrumentarium van de accountantscontrole. *De Accountant nr. 2*, oktober 1985.

K.P.G. Wilschut. De plaats van de bestaansvaststellingen binnen het instrumentarium van de accountantscontrole. *De Accountant nr. 5*, januari 1986.